

Павло КРАВЧУК
Про користь фактів історії,
або витoki безособової держави

Норт, Дуглас, Джон Волліс та Баррі Вайнгест.

Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії.

Київ: Наш формат, 2017.

Павло Кравчук – історик, головний спеціаліст з охорони культурної спадщини департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

Восени 2017 р. видавництво «Наш формат» та громадська організація «Незалежний культурологічний журнал «І»» подарували вітчизняному читачеві український переклад другого видання монографії Д. Норта, Д. Волліса та Б. Вайнгеста “Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History” (2013) – «Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії»¹, далі –

---

¹ В окремих ситуаціях українське видання потерпає від огрехів перекладу. Наприклад, у контексті судової суперечки “Gernes versus Smyth” замість оригінального «право на користування» (“the use”) [Douglass C. North, Wallis John Joseph, Weingast Barry R., *Violence and Social Order* (New York, NY, US: Cambridge University Press, 2009), 84] чомусь уживано поняття «титул» (с. 109). Далі й справді англійський текст рясніє «title» як означення майнових прав, але це не свідчить про еквівалентність цього терміна українському «титул». У підсумку вирішується, «чи строковик мав кращий титул, ніж порушник» (с. 109) або йдеться про «захист титулу на землю» (с. 113) тощо. Недоречним є і пряме калькування окремих історичних термінів. «Прибічниками» («affinities») та «зв’язками» («connections») [North, Wallis, Weingast, *Violence and Social Order*, 95] перекладач означив категорію людей, «яких сеньйор міг викликати на військову службу, коли починалася війна, а також на іншу службу в часи миру» (с. 120). Ці термінологічні примари відсутні у вітчизняній медієвістиці. Натомість для груп людей, що заповнювали вказану соціальну нішу, українська наука традиційно використовує близьку за змістом пару понять «почет» («слуги») або «клієнти». Гідним подиву є дослівний переклад «the Byzantine inheritance» [North, Wallis, Weingast, *Violence and Social Order*, 102], внаслідок якого читач може насправді подумати, що в англійському земельному праві були певні «візантійські правила успадкування» (с. 128). Очевидно, що в оригінальному тексті йдеться про «візантійські» як заплутані, складні, хитромудрі. Перекладач цього не розгледів та мимоволі зробив хибне відкриття в історико-правовій науці. Утім, на таке саме «відкриття» можна натрапити і в російському перекладі [Дуглас Норт, Уолліс Джон, Вайнгаст Баррі, *Насилие и социальные порядки* (Москва: Издательство Института Гайдара, 2011), 190]. До цікавинок українського перекладу належать три альтернативні варіанти написання прізвища медієвіста Ф. Мейтланда

«Насильство». Сама назва монографії для українського або загалом східно-європейського гуманітарія, котрий в той чи той спосіб мав справу з історичним матеріалізмом, іронічно коннотує з відомим Марксовим висловом «Насильство – це повитуха кожного старого суспільства, вагітного новим»², який дістав популярність у спрощеній, але виразній формі «насильство – повитуха історії».

Назва не єдине, що витворює довільні асоціації з класичним «Капіталом». На позір історичний прогрес однаково вимірюється в економічних категоріях розподілу продуктів суспільного виробництва (добробуту), коли найвищі щаблі розвитку відповідають ширшому споживанню суспільних благ. Є тут і покликання на формаційно-стадіальну теорію, коли висхідній зміні історичних спільнот передують розв'язання конкретного набору соціально-політичних та економічних суперечностей. Утім, не менш очевидна принципова відмінність поглядів класика політичної економії та сучасних американських дослідників. Якщо для Маркса універсальною аналітичною призмою був ступінь розвитку виробничих сил, то сучасні науковці зосередили увагу на формах і способах контролю над насильством.

Широке історико-географічне тло, сміливий компаративний аналіз і незаперечний авторитет Дугласа Норта, Джона Волліса та Баррі Вайнгеста, перший із яких відзначений премією Нобеля з економіки, перетворили «Насильство» на затребуваний національними урядами та міжнародними організаціями путівник реформ. Національні уряди втішаються тут аргументами про ризики некритичного запозичення досягнень західних демократій, міжнародні фінансові організації дістають розуміння логіки й порядку бажаних соціально-політичних перетворень. Окремі тези монографії, і це її особлива принада для української аудиторії, достеменно відбивають настрої та становище вітчизняної компрадорської еліти: «Щоб залишатися стабільними і при цьому уникати насильства, природні держави повинні пристосовуватися до мінливих обставин, передаючи ренти від тих, хто втрачає владу, на користь тих, хто її здобуває» (с. 323). У цьому прагненні «стабільности» українські владні угруповання цілком повторюють поведінкові патерни досліджених еліт Індії, Бангладеш, Філіппін, Південної Кореї, Мексики, Чилі, Мозамбіку, Заїру й Конго. Автори монографії демонструють універсальні механізми підтримання соціального порядку, що залежно від ступеня непередбачуваності насильницьких чинників характеризується обмеженим або відкритим доступом до суспільних благ.

[Maitland]: Майтланд (с. 103), Мітланд (с. 112), Мейтленд (с. 189, 196). З усього вищевказаного можна зробити лише один банальний висновок: економія на наукових редакторах негативно позначається на якості перекладу.

² Карл Маркс, *Kapital* (Харків: Партвидав «Пролетар», 1933), Т.1, 648. Оригінал: Von Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals* (Hamburg: Otto Meissner, 1867), 734: “Die Gewalt ist der Geburtshelfer jeder alten Gesellschaft, die mit einer neuen schwanger geht”.

Ключова дослідницька установка науковців формулюється на свідомому контрасті зі зною концепцією Вебера щодо монопольного права сучасної держави на легітимне насильство³. На думку авторів монографії, «щоб зрозуміти суть держави протягом більшої частини історії та в більшості сьогоденних країн, потрібно брати моделі, в основі яких лежить засновок про розосередженість насильницького потенціалу в суспільстві» (с. 316). Власне, така розосередженість та притаманна їй система політичного контролю над насильством відрізняє природні держави від небагатьох суспільств відкритого доступу, що досягають державної монополії на легітимне насильство. У Норта, Волліса та Вайнгеста категорії природної держави та суспільства відкритого доступу, подібно до Марксових формацій, виконують роль епістемологічних полів, що на формально-логічному рівні концентрують проблеми за певною критеріальною ознакою. Тут ідеться про принципово різну динаміку досягнення соціально-політичної стабільності, по суті, конвенційної поведінки еліт. У природних державах стабільність ґрунтується на формуванні та розподілі рент за допомогою політичних інструментів. У суспільствах відкритого доступу вона функційно пов'язана з політичною та економічною конкуренцією.

Автори «Насильства» намагаються сконструювати всеосяжну теорію досягнення порогових умов та подальшого переходу від природних держав до суспільств відкритого доступу, накресливши водночас достовірну картину розвитку людства, що більшість історичного часу потерпало від насильницьких практик. Наслідком зусиль американських науковців стала потужна, по суті, технократична схема, що описує вплив конкретного історичного кола уявлень, інститутів та організацій на спроможність еліт формувати вірогідні зобов'язання, утримуватися від насильницьких зіткнень та взаємодіяти на безособовій основі. Проте, добре розуміючись на чинниках розвитку сучасних суспільств, дослідники поспішили препарувати тими самими інструментами суспільства історичні, спостереження за якими має свою наукову традицію та методологію.

Наразі йтиметься про втрачені шанси історичної частини блискучої монографії, що, нехтуючи спеціально-науковим розумінням фактів історії та досягненнями соціології, не змогла зафіксувати одну зі специфічних внутрішніх передумов переходу до порядку відкритого доступу. Нечутливість авторів книги до наукових форм осягнення історичного знання, методів конкретно-історичного дослідження призвела до белетризації цінного фактичного матеріалу, що так і не зміг стати основою для запропонованої концепції історичного розвитку. Зовні переконлива логіка авторського викладу змушує докладно продемонструвати небезпеки вибіркової інтерпретації історичних сюжетів, свідомого еkleктизму.

---

³ Max Weber, *Politik als Beruf* (München und Leipzig, 1919), 10.

Після першого видання «Насильства» 2009 р. Р. Бейтс справедливо зауважив, що колегам, зокрема, не вистачає мікроісторичної аргументації (“micro-level reasoning”), яка могла би наповнити очевидну «безтілесність» (“disembodied”) їхніх робочих категорій⁴. Визнавши огріхи спеціально-типологічного характеру своєї праці («реальні суспільства значно складніші», с. 12), Норт, Волліс та Вайнгест навіть не намагалися скорегувати обраний «концептуальний» підхід у другому виданні книги. Єдиним, проте блискучим та гідним наслідування «мікроісторичним» проривом дослідження став розділ, присвячений господарським проблемам військово-морського флоту Британії (с. 216–223). Дослідники показали, як зміни в адміністративному й фінансовому забезпеченні флоту позитивно позначилися на якості харчування корабельних команд та, зрештою, стали передумовою перемоги над французькими військами в Канаді. Переважна більшість інших прикладів, наведених у монографії, утворює слабосильний інертний ілюстративний ряд: «Наша історія – лише сукупність прикладів та їхніх тлумачень, яких недостатньо для остаточного підтвердження наших ідей» (с. 16). Дослідники відверті у своєму бажанні побудувати всеосяжну таксономічну шкалу, якій пасуватимуть окремі історичні приклади-еталони, що будуть поглинені новим контекстуальним прочитанням.

Фахівці, що вивчають історію за хронологічними періодами та регіонами, до яких ми зверталися, закидатимуть, що ми вирвали ці приклади з контексту. Так і є. Адже наша мета: розмістити ці приклади в новому контексті, створити нову концептуальну схему для розуміння перебігу історії людства за останні 10 тисяч років (с. 16).

Очевидно, треба уважніше придивитися, що це за єдина концептуальна схема прочитання тисячолітньої історії людства, звідки вона походить.

Загальна мотиваційна настанова монографії такою ж мірою амбітна, як і в науковому плані зухвала: «відкрити нові можливості для розгляду нагальних проблем політичного й економічного розвитку, перед якими постає сучасний світ» (с. 16). Оптимізм дослідників у душі *historia magistra vitae* не більше, аніж спосіб сказати читачеві, що на нього чекатимуть висновки, які посядуть чільне місце в методології міжнародних фінансових організацій. Саме заради цієї головної мети Норт, Волліс та Вайнгест стрімголов поринають в історію розвитку людства. Вочевидь, далось взнаки традиційне переконання, що історичне знання є для соціальних наук тим оракулом, який відносно безболісно натуралізує в публічному обігу нові теорії розвитку. Хронологічна й географічна множина задіяних прикладів, за правильним задумом авторів, мала засвідчити фундаментальний прикладний характер головної гіпотези монографії – порогових умов переходу від природної держави до

⁴ Robert H. Bates, A Review of Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast's "Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History," *Journal of Economic Literature* 48, no. 3 (September 2010), 755.

держави відкритого доступу. Захопливий пошук історичних аргументів, на жаль, відбувся без принципової постановки проблеми щодо ступеня вірогідності будь-яких пояснювальних схем у соціальних науках. Оперуючи прикладами з історії людства як мальовничими картинками, Норт, Волліс та Вайнгест власноруч звели роль історичної підоснови до ординарного «іншого», в якому лише відсвічується «наявна в собі ідеальна визначеність» їхньої концептуальної схеми. Дослідницькі аргументи не сягають межі видимости в гегелівському розумінні безтілесних просторових відношень⁵.

Великі концептуальні схеми минулого відрізняє від монографії американських науковців суголосний історичному матеріалу рух авторської думки. «Дослідження має в подробицях засвоїти матеріал, проаналізувати різні форми його розвитку і простежити внутрішній їхній зв'язок», – стверджував Маркс⁶. Не меншу зацікавленість у внутрішній логіці та достеменній конкретизації предмета виявляв Сміт, що прагнув досягнути виробничий сектор «цивілізованої країни, яка багатіє», на таких продуктах об'єднаної праці і торгових правочинів, як «вовняна куртка поденного робітника»⁷.

Протилежні за своїми практичними наслідками концепція «невидимої руки» Сміта та теорія «торговельних криз» Маркса містили чималий евристичний потенціал, зважаючи на дефіцит інформаційних та організаційних ресурсів тогочасного врядування. Там, де інтенсивність нагромадження нових даних роз'ятрювала узвичаєну картину світу, з'являлася і мотивація до нових концептуальних схем описання, що в той чи той спосіб зазіхали на статус ресурсної підоснови для організованого переходу до більш розумного економічного або соціального ладу. Нурту, Воллісу та Вайнгесту такий лад уже апіорі відомий, вони не потерпають від сумнівів та світоглядних суперечностей і мають готову відповідь про «найкращий зі світів» із властивим йому сталим економічним зростанням (с. 23–27). Якщо Смітова й Марксова моделі постали з досягнення сучасного їм господарства з його ще нестійкими патернами капіталістичної поведінки, то американські науковці не мають проблем непевності та структурують своє дослідження за ступенем відповідності матеріалу ідеальній моделі становлення «порядку відкритого доступу». У першому випадку теоретичне знання народжувалося з вихора ринкових перетворень і релевантне їм, у другому – нав'язувалося у трансцендентний безсумнівний спосіб, приписуючи історичним суспільствам невластиву їм раціональність лібералізму.

Новітні дослідники вибрали позицію привілейованого спостерігача, який інтерпретує перебіг історії переважно з аксіологічних настанов, сформованих у сучасну епоху. Теоретична модель, яку вони запропонували, ігнорує ті

⁵ Вильгельм Фридрих Гегель, *Енциклопедія філософських наук. Т.2. Філософія природи* (Москва: Мысль, 1975), 255.

⁶ Карл Маркс, *Капітал*, 87.

⁷ Адам Сміт, *Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй* (Київ: Наш Формат, 2001), 15.

ідеальні «картини світу» («дороговкази на шляхах»), якими, за словами Вебера, почасти прямувала динаміка інтересів⁸. Побіжна спроба Норта, Волліса та Вайнгеста гармонізувати свої історичні ремінісценції з «роллю уявлень» перетворилася на беззмстовний психологізм «інтенціональної» поведінки. Проголошена залежність людських дій від «уявлення про те, як насправді функціонує навколишній світ» (с. 49), не більше ніж епігонське переспівування ідеї каузальної, пізнаваної природи історичного процесу. Славетний Жан Фав'є обов'язково би дорікнув американським дослідникам, що їхня думка рухається поза «часом історика» («le temps de l'historien»), в якому той «знаходить інструменти [les moyens] для спостереження за явищами» та в якому одночасно «ті самі явища відчуються і живуть»⁹. «Історичні» явища монографії Норта, Волліса та Вайнгеста постають не лише над контекстом свого оприявлення, а й значною мірою всупереч тому, залишаючи без уваги ірраціональні світоглядні засновки, прийняті історичними акторами без жодних доведень. Натомість експлуатується схема економічно доцільнішої поведінки, нібито і англійські середньовічні нобілі, і ацтекські вожді мали спільне уявлення з авторами монографії щодо природи рентних надходжень.

Інтереси та їхні конфігурації, які спостерігають дослідники, є некритичним переказом окремих історіографічних фактів, відірваних від джерел свого осягнення та інтерпретованих за допомогою інструментів неоінституціоналізму.

На противагу Сміту й Марксу, що спромоглися визначити в іманентному досвіді провідні чинники й суперечності розвитку та перекинути через них місток у майбутнє, Норт, Волліс та Вайнгест наполегливо штурмують минуле. Великі попередники витворювали можливість дисциплінованої дії, здатної конкурувати з урядовими політиками. Наші сучасники більше переймаються звуженням історичних перспектив розвитку до гіпотези «порогових станів». Це, справді, не телеологізм, який нібито заперечують автори монографії (с. 319). Це звичайна технократична утопія, що через дисциплінування знання про минуле намагається посісти чільне, безальтернативне місце в майбутньому. Через це світ минулого американських економістів позбавлений того ірраціонального осердя, що спокушає та мотивує професійних істориків до пошуку, бо визнання ірраціональних (прийнятих без доведення) світоглядних засновків як одного з рушіїв історичної драми унеможливорює раціональне доведення необхідності такого бажаного контролю над майбутнім. І, зазначимо, в «контрольованому» майбутньому американських дослідників навряд чи знайдеться місце для України, що ладна визначити власні зони впливу та національно-історичні інтереси на теренах Росії, що політично деградує.

⁸ Макс Вебер, «Господарська етика світових релігій. Вступ» в *Макс Вебер, Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (Київ: Основи, 1998), 412.

⁹ Jean Favier, *La Guerre de Cent Ans*, [http://liseuse-hachette.fr/file/12543?fullscreen=1&editeur=Fayard#pubcfi\(/6/4\[ch01\]/4/4/1:0\)](http://liseuse-hachette.fr/file/12543?fullscreen=1&editeur=Fayard#pubcfi(/6/4[ch01]/4/4/1:0)

«Насильство» пронизано епістемологічним оптимізмом. Автори впевнені, що історичне минуле пізнавано в категоріях сучасної ліберальної економіки. Їхня рафінована картина розвитку людства зосереджена на обставинах, що характеризують ступінь організаційного контролю над системою рентних відносин:

Розширення коаліції без зростання видів діяльності, які генерують ренти, додає нових членів до складу коаліції та покращує її шанси вистояти в протистоянні з внутрішніми та зовнішніми загрозами. Проте, з другого боку, цей самий процес подрібнює ренти, тим самим знижуючи вигоду від участі в коаліції та обмежуючи здатність її членів карати коаліцію шляхом відмови підтримувати її. Через небажаність подрібнення рент коаліції природних держав мають природну схильність обмежувати свій розмір (с. 61).

Вибраний спосіб «пояснення» ходу історії при зверненні до конкретно-історичних сюжетів, зокрема щодо розвитку церковної організації під час боротьби за інвеституру, виявляється доволі гіпотетичним. Інтерпретації, побудовані на економічних універсалах, оминають пізнавальні ситуації, з яких народжуються історичні факти. «Панівні коаліції» та «ренти» не ідентифікуються в монографії з історично зафіксованими соціальними силами та видами діяльності, існуючи лише як данина загальній логіці авторського викладу. Походження цієї логіки позаісторичне, адже пропонований опис подій позбавлений наукової аналітики та не вдається до розв'язання історіографічних і джерелознавчих проблем. Зрештою, висновки монографії відображають лише ті факти, що відповідають теоретичному підходові її авторів. Вочевидь, за головний та єдиний метод роботи з історичним матеріалом тут виступає пошук зручного інформанта, що належить до середовища професійних істориків. Тож обіцяні «пояснення» – не більш ніж сучасна економічна інтерпретація однієї з сучасних історичних інтерпретацій.

Ось як це виглядає на прикладі інвеститурної кризи, що, на думку дослідників, стала прологом до становлення безособової організації церкви. «На найбільш очевидному рівні боротьба за інвеституру стосувалася патронату та структури патрон-клієнтських мереж усередині панівної коаліції» (с. 88), – стверджують Норт, Волліс та Вайнгест. Між тим вони обачливо не вдаються до роз'яснень, що саме мають на увазі як «патронат» та «панівну коаліцію». Народжену ними схему цілком можна прийняти, зосередившись на інвеститурній кризі як на проблемі церковних перетворень. Оскільки автори з цього приводу наполегливо мовчать, мусимо припустити самостійно, що перед викликами щораз більшої сеньйоральної влади на місцях, «феодальної революції» церква робить кроки, спрямовані на збереження контролю за своїми бенефіціями (рентами). Такої думки дотримується, зокрема, медієвіст Джон Елдевік, який демонструє, як передавання права збору церковної десятини світським феодалам втрачає з XI ст. значення для розвитку горизонтальних територіальних зв'язків «патронату». Володарі ленів виявляють все більшу схильність розглядати

церковний бенефіцій як спадкове майно¹⁰. У відповідь на все більші труднощі в управлінні світськими «клієнтами» церква вдається до розвитку місцевої структури домінування на ієрархічній основі, полишаючи спроби посилення єпископальної влади за допомогою обміну та взаємності (“exchange and reciprocity”) з місцевими сеньйорами¹¹. Система управління церквою дедалі частіше осмислюється в категоріях стабільних вертикальних структур¹².

Наразі представлено один із можливих шляхів тлумачення пояснювальної схеми американських економістів, якою вони намагалися «вичерпати» інвеститурну кризу. Історичний матеріал добирався так, аби засвідчити евристичний потенціал прийнятої схеми як робочої моделі боротьби за структуру патрон-клієнтських мереж. Однак, підігруючи дослідникам та поділяючи їхній погляд, укорінений у логіці конкурентної боротьби за структури панування, ми мимоволі рушили далі, аніж це дозволяла їхня беззмістовна в історичному плані інтерпретація. Автори жодним словом не обмовилися про виклики «феодальної революції», тобто всі наші міркування щодо ієрархізації церковної структури є такими самими припущеннями щодо тверджень американських економістів, як і твердження останніх щодо історії. Норт, Волліс та Вайнгест витворили метаісторичний лексикон, який ладен описати будь-яке історичне явище, не описавши жодного. Кожна спроба унаочнити абстрактні інтерпретації цих дослідників за допомогою конкретного історичного матеріалу наражатиметься на широку варіативність можливих рішень. Тут слушно скористатися думкою Р. Бендікса та Г. Герстенбергер про вимушену обмеженість загальних соціальних теорій, об'єктивно позбавлених значущого ресурсу для інтерпретації конкретних історичних процесів¹³. Тобто з історико-прикладних позицій автори «Насильства» мали добре обміркувати, чи варто вдиратися в історіографічні хащі, коли йдеться про «універсальні» механізми впорядкування економічних інтересів. Вчасно не усвідомлена пізнавальна обмеженість запропонованого неонституціонального підходу відбилася тематично. Спроби досягнути перебіг історичних подій спричинили невпинне розмивання змісту базових категорій, з-поміж яких «патрон-клієнтські відносини», «контроль над рентою», «панівна коаліція» тощо. Зокрема, у вибраній моделі інтерпретації інвеститурної кризи – боротьби за «структури патрон-клієнтських мереж» – було критич-

¹⁰ John Eldevik, *Episcopal Power and Ecclesiastical Reform in the German Empire: Tithes, Lordship, and Community, 950-1150* (New York: Cambridge University Press, 2012), 258.

¹¹ Ibid, 214.

¹² Shami Ghosh, *Medieval Revolution and Reform Review Article*, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1651>

¹³ Heide Gerstenberger, *Die subjektlose Gewalt. Zu Wesen und Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, <http://www.rote-ruhr-uni.com/cms/texte/Die-subjektlose-Gewalt> (“... eine allgemeine Theorie des Staates in kapitalistischen Gesellschaften nur auf einer so hohen Ebene der Abstraktion formuliert werden kann, daß sie für die Erklärung von historisch konkreten Prozessen weitgehend bedeutungslos bleiben muß”).

но звужено дослідницький фокус, що унеможливило пояснення провідних історичних чинників: переслідування папами-реформаторами симонії, протистояння міських рад і сеньйоральної влади, антагонізм міністерялів та нобілів, зрештою, конкуренція ідей імперського універсалізму та національно-політичного суверенітету. Щоб повернутися до осмислення цих явищ, пізнавальний статус категорії «структура патрон-клієнтських мереж» мав бути змінений з настановного, що визначає загальну перспективу дослідження, на спеціально-інструментальний, що сприяє розрізненню одного з сегментів соціальних зв'язків усередині ширшої історичної моделі інвестиційної кризи, де водночас є місце і «чарункуванню» (франц. – *l'encellulement*) соціальних структур, і ліньяжним формам владарювання, і кліюнійському рухові, і партикулярній ідеології, і емансипації міст.

Але дослідники наполегливо уникають питань, пов'язаних зі здатністю настановних категорій монографії до впорядкування наявної інформації історичних джерел. У цьому розумінні боротьба за інвестицію прогнозовано локалізується як значно менша проблема, аніж про неї відомо з історіографії. Натомість відбувається довільне тлумачення загальновідомих фактів, щоб лише продемонструвати формування в лоні церкви організаційної універсалії врядування – корпорації. Серед іншого, на підтвердження такої автономізації дослідники зазначають, що «реформа симонії завдала прямого удару по системі власницьких церков» (с. 88), тобто позбавила світських володарів права на обрання єпископів та священників, зробивши це внутрішньою справою церковної корпорації. Такого всеосяжного висновку можна було дістати, покладаючись хіба що на канонічне право, яке, справді, встановлювало низку заборон, спрямованих на зменшення ролі світської влади в церковному житті. Та коли б реальний перебіг подій відбувався за церковними канонами, то, вочевидь, історія перетворилася б на падчерку теології. На щастя, це не так, і божественна воля має в історичному дослідженні факкультативну роль натхнення.

Повторимося, Норт, Волліс та Вайнгест фактично закликають до волюнтарної сегрегації фактів відповідно до мети своєї монографії. З одного боку, є важливі й обов'язкові до врахування, бо ілюструють вправність авторської теорії визрівання порогових станів, з другого, – є неістотні, тобто такі, що безболісно можуть бути зігноровані та викинуті із загального викладу. Підпорядкований меті, яка перебуває поза горизонтом сприйняття історичних акторів, матеріал монографії безладно розсипається при спробі конструювання нових історичних фактів.

Будь-який історичний факт, нехай навіть у подібі «події» або «феномену», є системою рангових зв'язків джерел, історіографії та соціальних моделей. Зрозуміти джерела без певного досвіду перебування в контексті соціальних відносин неможливо, та це не свідчить про пріоритет соціальних моделей, бо власне історичне дослідження починається із розрізнення наявного досвіду із досвідом, вилученим з історичних джерел. Ідеальне дослідження, керуючись установкою на виявлення певних соціально значущих

зв'язків, завершується висновком про залежність тих від низки унікальних чинників, властивих тогочасному соціальному порядку. Історичний факт постає на перетині вказаних залежностей. Розбивання зв'язків за критерієм залежності становить факт історіографії. Виявлення залежності соціальних чинників як типів є фактом соціології.

Ця багатощарова система розпізнання історичних фактів відсутня в монографії американських дослідників. Тобто зі спеціально професійної позиції вона не може бути названа історичним дослідженням. Матеріал упорядковано тут безвідносно до мотиваційних та соціальних структур досліджуваного періоду, факти постають окремо від проблем джерелознавства й історіографії. Пропоновані гіпотетичні моделі не фіксують залежність соціально значущих зв'язків від унікальних історичних чинників. Останнє тим більше виразно, чим далі тема інвеститурної кризи звучить як реформа церкви, внаслідок якої постає безособова клерикальна організація. Ця хистка конструкція корпоративного самоврядування не витримує і першого наближення фактів історії та історіографії.

Ключові для розуміння дуалізму церковної організації моменти автори монографії згадують так незграбно, що від часу виходу її першого видання у 2009 р. нікому з редакторів не спало на думку виправити дату завершення інвеститурної кризи ("the conflict was officially resolved") з тиражованого «1222 р.» (с. 88)¹⁴ на загальноприйняте «1122 р.» – рік укладення Вормського конкордату. Всупереч твердженням Норта, Волліса та Вайнгеста про формування самоустановчих рис нової церковної організації і подолання системи власницьких церков, світські володарі зовсім не поспішали відмовлятися від своїх ленних прерогатив та майнових прав на церковні бенефіції (ренти). Водночас укорінення корпоративних тенденцій не підтверджується і результатами обрання єпископів¹⁵. На загал після інвеститурної кризи зберігається аристократичний характер володіння церковними ленами.

Докладний розбір інвеститурного сюжету дозволяє виявити уразливі сторони праці американських економістів на рівні спеціально-історичної проблематики (факти історії та історіографії). Для випробування ж на міцність історико-соціологічних візій «Насильства» варто звернутися до іншого сюжету – розвитку англійського земельного права.

Безособовість у дії земельного права постає в монографії як данина ситуативному консенсусу еліт. За цією «безособовістю» геть не видно соціальні сили, вивищення яких залежало від сталої дії норм врядування й судочинства. Монографія зосереджена на формально-юридичних питаннях, що пе-

¹⁴ Douglass C. North, Wallis John Joseph, Weingast Barry R., *Violence and Social Order* (New York, NY, US: Cambridge University Press, 2009), 65; Дуглас Норт, Уолліс Джон, Вайнгаст Барри, *Насиліе и соціальные порядки*, пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой (Москва: Издательство Института Гайдара, 2011), 134.

¹⁵ Colin Morris, "The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250," in *Oxford History of the Christian Church* (New York: Oxford University Press, 1989), 225.

реобтяжують текст та не відповідають на питання, у який спосіб відбулося укорінення дії безособових інститутів.

Феодално-правовий сюжет монографії зводиться до тези про контроль над земельними держаннями як спосіб організації та підтримання панівної політичної коаліції. Умови і право ("title") феодалного держання ставали невичерпним ресурсом для маніпуляції відносинами особистої залежності. Прагнення позбутися цього типу залежності (для вільного розпорядження матеріальними активами), власне, і призвело до становлення безособових інститутів, зокрема, трастів. Зрештою, спостереження над розвитком англійського земельного права, на думку дослідників, дозволяє зафіксувати перехід від базової природної держави, де контроль над землею належав безпосередньо державі, до зрілої природної держави, коли «землеволодіння може виходити зі сфери державного контролю і ставати по-справжньому безособовим» (с. 102).

Сам перехід до зрілої природної держави мислиться в дослідників хронологічно – через поступове зміцнення власницьких прав на землю. Сходження до більш складних безособових форм відносин власності маркується тут датами, які є приводом означити принципові зміни у правовідносинах. Між тим рух від Коронаційної хартії Генріха I (1100 р.) до Статуту про скасування держання (1660 р.) не можна назвати оглядом рушійних сил, що сприяли утвердженню імперсональних норм. Історичний факт у Норта, Волліса та Вайнгеста залишається одновимірною констатацією, яка репрезентує розвиток через збільшення безособового змісту поняття власності. Це завжди наслідки, але не причини. Справедливо підкреслюючи прагнення еліти до забезпечення своїх родових статків, американські дослідники не спромоглися представити читачеві той чарівний механізм, завдяки якому звична до слави та звитяги англійська аристократія забезпечила рутинну роботу із впровадження безособових норм. Авторський виклад видається описом революції без революціонерів.

Нехтуючи генеалогією «нових людей» та пов'язаних із ними універсальних принципів врядування¹⁶, автори «Насильства» підміняють історичний аналіз розвитку англійського права близькими до конспірології узагальненнями: «Сотня осіб, які перебували на верхівці коаліції, постійно виробляли схеми впорядкування відносин, що зберігали цілісність англійського суспільства» (с. 125). Не помічаючи, як від часів Генріха I та перших Плантагенетів з'являється тип слуг-управлінців, «піднятих із пилу»¹⁷, але обдарованих та, головне, особисто відданих королю, Норт, Волліс та Вайнгест марнують шанс, щоби дослідити роль індивідуальних амбіцій, скерованих потребами державного управління, у становленні правових і

¹⁶ Steven Gunn, *Henry VII's New Men and the Making of Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

¹⁷ Ralph V. Turner, *Men Raised from the Dust: Administrative Service and Upward Mobility in Angevin England* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988).

фінансових інститутів корони. Американським економістам складно осягнути, що історія ставить питання лишень перед конкретними особами або їхніми соціальними типами.

Замовчана тема драйверів (drivers) соціально-правового розвитку помстилася невивразністю висновків багатонадійного екскурсу з історії англійського земельного права. Навіть більше, з позиції головної лінії монографії – приборкання насильства – ці висновки небезпечно амбівалентні: «невизначеність [прав власності] полегшувала панівній коаліції використання контролю над землею як засобу впорядкування й пристосування розподілу політичної та економічної влади до мінливих обставин» (с. 126). Погодилося, доволі курйозний «засіб впорядкування», що, за словами самих дослідників, провокував «насильницькі вторгнення, заколоти й змовництво» (с. 123). Глибоко досліджена в історіографії тема земельних відносин не в міру захопила авторів. За зовнішніми змінами в регламенті обігу земель вони не помітили: а) наполегливу цілеспрямовану роботу агентів змін, які поволі перетворювалися із приватних слуг на службовців корони; б) функціонування юридичних корпорацій, що в конкурентній гонитві витворювали нові правові конструкції.

Саме чиновники-службовці та, за термінологією Вебера, «поважні в галузі права люди» (die Rechtshonoratioren) виписували і втілювали в життя згадані американськими дослідниками «схеми впорядкування відносин». Ґрунтом для цього був не гіпотетичний консенсус еліт, а перманентне продуктивне маневрування між інтересами станів (громад), корони та маґнатів. Пропонуючи правові засоби сталого управління та підтримання соціальної стабільності, чиновники та юристи чимдалі стверджували свою монополію на знання про державну владу й судочинство. Цей вузькофаховий тип подрібненої ренти, основаної, з одного боку, на ієрархічно організованій груповій дії, та, з другого, – на специфічно цеховому зисково-професійному відношенні (“spezifisch zünftiger und erwerbs beruflicher Art hatten”¹⁸), був надто непривабливий для титулованої аристократії, тож державний механізм поволі вислизав з рук радників монарха за походженням¹⁹.

Глибше проникнення адміністрації у справи збереження громадського порядку, релігійні питання, проблеми розширення територіально-торговельної бази нарівно із традиційною сферою контролю за фіскальними й військовими ресурсами, насправді, зовні виглядало як розвиток абсолютної монархії, але внутрішньо таку централізацію державного управління спричиняла безпосередня потреба нечисленної, проте амбітної та освіченої верстви чиновників і юристів в отриманні спеціалізованого, тобто закрито-

¹⁸ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der Sozialökonomik*. Abt. 3 (Tübingen, 1922), 460; Макс Вебер, *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*, пер. з нім. М. Кушнір (Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2012), 594.

¹⁹ Steven J. Gunn, *Early Tudor government, 1485–1558* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 1995), 48–49.

го від нефахового контролю і впливу, професійного поприща. Що далі і що глибше службовці підтримували та інспірували централізаторські устремління, то очевиднішою ставало їхнє ексклюзивне становище в досягненні цілей державного управління. Здатність до продукування в загрозовій ситуації передумов ускладнення процесу ухвалення управлінських рішень (конструювання нових викликів, розширення компетенції) перетворилося на еволюційну властивість адміністративного апарату. Водночас реакція державно-політичної верхівки на такі передумови визначала тип політичної культури, залежний від сталости реагування на «проблему» або «апарат».

Поширення імперсональності як схвалених державою безособових форм суспільно-правової та господарської взаємодії відбувалося не через консенсус, еволюцію або конкуренцію еліт. У конкретно-історичних умовах Англії був кваліфікований спротив традиційним зазіханням окремих груп політичних та економічних інтересів на життєві шанси і контроль за поведінкою соціальної верстви чиновників-службовців і «поважних у галузі права людей». Виборюючи власне професійно-життєве поприще – у складному союзі із короною та Палатою громад, – адміністративно-правова спільнота витворила ціннісний *communio sacrorum*, де правила за еталон зафіксована у процедурі предметна безособовість, що збільшувала життєві шанси спеціально навчених агентів, визначала їхнє ексклюзивне становище в досягненні цілей державного управління та юстиції. Функціонування державно-правового апарату за цим принципом зумовило передбачуваність у застосуванні законодавчих норм і відкрило нові можливості, зокрема, для господарської діяльності: «незважаючи на особу» є також паролем “ринку” і зважанням на всілякі суто економічні інтереси взагалі», – підкреслював Вебер²⁰. Якщо ж слідувати словнику самих американських дослідників, то, вочевидь, слід казати про все більше наростання можливостей для прийняття «вірогідних зобов’язань» (“credible commitments”).

Під впливом ідеологічної риторики агентів державно-правового апарату, поєднаної із правилами застосування примусу, імперсональність як похідна від свідомого соціально-професійного дисциплінування (що уможливило осягнення і трансляцію публічної влади) перетворюється на властивість публічної влади. Елімінуючи цю історико-соціологічну закономірність, автори «Насильства» схильні представляти імперсональність як готове для серійного виробництва знаряддя. На задній план, у ніщо, відступає тривалий історичний процес формування та професійного гартування соціального референта імперсональності. Отже, перелік порогових умов переходу від природної держави до держави відкритого доступу (с. 184), що його склали Норт, Волліс та Вайнгест, позбавлений інтегральної складової, яка уможливила нарівно і верховенство права (“rule of law”)²¹ для еліт (умова № 1), і

²⁰ Макс Вебер, *Господарство і суспільство*, 714.

²¹ У цьому виданні – «верховенство закону».

безстрокові організації в державній та приватній сферах (умова № 2), і консолідований контроль над армією (умова № 3), – свідомого своїх соціально-професійних інтересів, ціннісно-орієнтованого на правову процедуру, озброєного каутеларною технікою апарату чиновників та юристів.

Нерозрізнення спеціального механізму витворення, забезпечення контролю за схемами безособових відносин, сприйняття похідних інституційних форм у знятому та готовому для запозичення вигляді (с. 223) зумовлює спрощення центральної історико-соціологічної теми “Vorgeschichte” – попередньої історії, що залишається незмінним структурним елементом політичного та соціального розвитку будь-якої нації. У проблемі спадковості американські економісти значно поступаються Р. Бендіксу, який за тридцять років до виходу «Насильства» писав: «Кожна країна розвиває власну культуру й соціальну структуру, але, коли основна структура інституцій уже сформована в умовах ранньої держави [kingship], її складно змінити. Щоби відповідати сучасному світу, необхідно враховувати традиційні практики нації та її унікальність [unique elaborations]»²². Цю класичну дослідницьку перспективу Норт, Волліс та Вайнгест обмежують прикладами різного функціонування однакових (умовно знятих) безособових інститутів у природних державах та державах відкритого доступу (с. 304–309). Науковцям бракує ресурсу здійснити порівняльний аналіз взаємодії історично сформованих та політично бажаних інститутів. Відверто марнується шанс пояснити, за яких умов і які форми добре відомого англійського досвіду безособового врядування та судочинства можуть бути репліковані на інший національний ґрунт, позбавлений специфічно організованого середовища носіїв каутеларної техніки. Можливо, авторів «Насильства» стримувало усвідомлення того, що досі найкращим місцем для з’ясування трастових і корпоративних суперечок вважають Високий суд Лондона.

Іншими словами, американські економісти певні, що безособові інститути можна споживати у знятому вигляді, водночас висловлюючи сумнів щодо здатності або користі для більшості зрілих природних держав від такого споживання, зважаючи на невідповідність «наявним уявленням про економічну, політичну, соціальну та культурну системи» (с. 306). Тема “Vorgeschichte” постає в монографії лише як проблема готовності до втручання, проте зовсім замовчується проблема еволюційної обмеженості наявних безособових інститутів (інструментів) відкритого доступу, структурно пов’язаних з історично сформованою професійною верствою, яка спроможна забезпечити розроблення, запровадження та функціонування складних технік безособового доступу.

Скептичне ставлення дослідників до структурної залежності інститутів відкритого доступу від історії їх формування цілком зрозуміле, адже на за-

²² Reinhard Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule* (Berkeley/ London: University of California Press, 1978), 3.

гал американські економісти керуються принципом очевидності та радше проголосять здійснений у ХІХ ст. перехід до держави відкритого доступу непередбачуваним (с. 224, 267), аніж спробують встановити конкретний оператор акцидентії спрямованих зусиль політичних та економічних груп інтересів, суб'єкт споживання операційних можливостей поведінки еліт.

Попри небажання наслідувати спеціально наукове розуміння фактів історії та розрив із класичною соціологією історії, автори монографії запропонували цінні аргументи для перегляду наявних теорій становлення сучасної держави, передусім теорії військової революції (с. 212–214), та надали переконливий схематичний опис – не пояснення! – переходу Британії, Франції та Сполучених Штатів до порядку відкритого доступу.

Повною мірою скористатися ресурсом історичного знання «Насильству» завадив сповідуваний як метод етичний універсалізм, що нівелював світоглядні розбіжності, з подолання яких виникла сучасна безособова держава та принципова можливість вимірювати поступ через імперсональність, верховенство права і контроль над насильством.

За панування правових принципів на кшталт «старе не рухаємо і нове не впроваджуємо» соціальний смисл імперсональності не міг сприйматися інакше, як формально-технічний спосіб фіксації права, що не стосується прямо традиційного способу життя й господарювання. Реальний вплив на економічну активність імперсональність як тенденція до вивищення закону дістає лише в умовах боротьби за порядок-техніку законотворення, коли шанси «способу життя» почали прямо пов'язувати з їхньою правовою фіксацією. Саме звідси походить невагомна практика роздавання оформлених законом шансів, коли для вивільнених від традиційних стереотипів мас писане право стає цінним не лише як добре виписаний звичай, а й підстава до дії. Певною мірою тут позначається одна з головних соціологічних проблем, що її виклав Дюркгайм²³ – як форми зовнішнього примусу (традиція, підтримувана збройними загонами) перетворюються на окремі види морального авторитету (писане право) і які причини призводять до цього.

Революція «безособових шансів» мала тривалу передісторію, і автори монографії слушно зауважують, що безособова сила закону – зазначимо, як і решта проявів високої культури – починала гартуватися у середовищі панівних груп (с. 190). Давні господарі, визнаючи моральний авторитет за взаємними обіцянками, закріпленими в угодах-хартіях, не воліли привер-

²³ Émile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1990), 298: "Le problème sociologique - si l'on peut dire qu'il y a un problème sociologique - consiste à chercher, à travers les différentes formes de contrainte extérieure, les différentes sortes d'autorité morale qui y correspondent, et à découvrir les causes qui ont déterminé ces dernières". Переклад [невдалий]: Еміль Дюркгайм, *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. – Київ: Юніверс, 2002), 198: «Соціологічна проблема, якщо можна сказати, що така існує, полягає в тому, щоб шукати через різні форми зовнішній примус, різноманітні види морального авторитету, які йому відповідають, і відкрити причини, які визначили ці останні».

тати до цього стилю політико-правових відносин своїх підданих. В обійми імперсональності маси зазвичай втягувалися на тлі гострих криз управління, зокрема, фіскальних конфліктів. Найбільш економічно могутні й політично впливові групи, прагнучи, з одного боку, мінімізувати зазіхання сюзерена та, з другого, – збільшити власну фіскальну базу, вимушено залучали найкращих фахівців із технік соціально-правового унормування, які, користуючись нагодою, поступово перетворювали своє непевне тимчасове становище порадників на сталий вид фахової діяльності. Тихе, але звияжне завоювання нового професійного поприща відбулося через фіксацію й поширення винайдених форм розв'язання конфлікту як ситуації правового та політико-адміністративного балансування на безособових принципах відносин держави й суспільства. Зважена рівномірність, спочатку мотивована бажанням якнайдалше тримати фіскальні органи від найбільших статків, зрештою, стала самоціллю діяльності агентів соціально-правового унормування. Ідея безпечної дистанції сюзерена та організованих груп інтересів лягла в основу архітектури адміністративно-правової безособовості.

Тобто революція «безособових шансів» у конкретно-історичній площині мала дві головні передумови: перетворення писаного права на моральний авторитет, який витворює безпечну соціально-правову дистанцію і сприяє економії репресії, та посилення структур державно-політичного примусу, зокрема, фіскального тиску, коли мінімізації втрат могутніх домогосподарств сприяло поширення ідеї безособових відносин із державою, наприклад пропорційних ставок та зборів з усіх домогосподарств. Автори монографії, відволікаючись на абстрактну ідею безособовості, так чи так наявну в писаному праві, зазвичай адресованому більшості підданих, не змогли зафіксувати момент, коли спеціально-суб'єктна сторона законотворчої техніки перетворилася на потужний чинник упорядкування соціальних відносин. На різних етапах історичного розвитку модус імперсональності не мав однакових наслідків для економічної активності.

Представлена в «Насильстві» безособовість є зліпком значно пізнішої світоглядної настанови. Це готовий завершений безсуб'єктний засіб упорядкування широкого спектра соціально-економічних відносин, байдужий до історичних витоків безособового врядування. Відчувається потужний вплив метафори суспільства як складної машини, що заохочує дослідників до функціонального відсікання, щоби з'ясувати, що робить людську природу придатною або непридатною для створення держави, у який спосіб люди повинні об'єднуватися між собою, якщо вони бажають жити разом²⁴. Ця новочасна раціоналізація суспільного співжиття, формалізація корисних і некорисних рис громадян торувала собі шлях показовими при-

²⁴ Томас Гоббс, «О гражданине» в *Томас Гоббс, Сочинения в 2 т., Т.1* (Москва: Изд-во: Мысль, 1989), 278.

кладами дієвості, коли «у порівнянні з простою примітивною формою існування виникає картина напруженої диференційованої системи елементів існування»²⁵, примирених принципами безособовості та вищої користі, що здатні провести через найширші ансамблі контингентних зв'язків конкретну політичну волю, яка обрамлює тіло нового суспільства-машини. Нові світоглядні настанови дедалі більше спрямовували політичну боротьбу не на подолання конкретної групи супротивників, а на припинення їхнього існування (скасування) як таких, що не відповідають раціоналізованим цілям суспільства-машини, звернення до якої могло бути лише безособовим. Безособовість, верховенство права і консолідований контроль над насильством тут – не упізнана влада-*Imperium*, відтворена через кваліфіковане подрібнення адміністративно-правової ренти й зисково-професійне нормування засобів соціально-політичного врегулювання, що мають тенденцію до перетворення на тотальні інститути.

---

²⁵ Георг Зіммель, *Філософія грошей* (Київ: Промінь, 2010), 339.